

GOETHEOV NAZOR O SVIJETU

NAPISAO

PAVAO VUK-PAVLOVIĆ

PREŠTAMPANO IZ „NASTAVNOG VJESNIKA“

SV. 9-10 KNJ. XL.

Inu. br. 4496/01

ZAGREB 1932

GOETHEOV NAZOR O SVIJETU.¹

P a v a o V u k-P a v l o v i ć.

Misli, što ih čovjek s uvjerenjem gaji o poretku stvari i o vezi između njih, i shvaćanje, što ga ima o svom položaju u svijetu, ne naznačuju samo pustu neku indiferentnu sadržinu znanja, koja bi tek imala da zadovolji ljudsku radoznalost, a prema kojoj bi čovjek inače ostao hladan i ravnodušan. Iza nazora o svijetu, koji i nije drugo, nego upravo skup pomenutih misli, kriju se štaviše osnovne smjernice upravljanja i oblikovanja života, bez kojih na posljetku ne može da bude nitko, tko hoće da živi ljudskim životom.

Prema unutrašnjim i izvanjskim prilikama, koje određuju mogućnosti njegova razvića, priklanja se tako svatko svojoj nekoj boljoj ili lošijoj filosofiji, dostaje se sadržaja svog uvjerenja, prima ili bira — više ili manje svijesno — određeni nazor o svijetu i životu. Imajući pak na taj način takav nazor o svijetu izvor svoj u samoj bistvenoj jezgri čovjeka, koji ga je usvojio, razotkrit će bolje nego išta drugo samu skrovitu dubinu i istinsku vrijednost njegova bića. Pogledom na to odlikuju se međutim velikani duha i srca ispred velikog mnoštva napose snagom i samoniklošću svoga stvaralaštva, natprosječnom sposobnošću prozrijevanja i novih i viših mogućnosti kulturnog djelovanja, i ne najmanje odvažnošću i hrabrošću, da ispovijedaju i brane svoje uvjerenje, te da život svoj doista i obrazuju prema njemu.

Među takve ličnosti, kojih se nazor o svijetu odlikuje zasebnim i značajnim obilježjem, pripada i G o e t h e, iako njegovu naziranju, promotri li se u cjelini i prosudi li se oštro, nedostaje poželjne unutrašnje jedinstvenosti. Oko takve se neke posljednje jedinstvenosti svoga naziranja nije Goethe uostalom nikada ni trudio. Svoje misli, što bi imale obuhvatiti cjelinu svijeta i života, ne izlaže u oštro povezanu sustavu, koji će čovjeka uvjeriti i osvojiti snagom unutrašnje skladnosti i neprotivurječnosti te kao misaona zgrada iznuditi priznanje čvrstoćom svojih temelja i dosljednošću u izgradnji. Svoj pogled na svijet razotkriva on štaviše u raznim prilikama dugoga svog života, a na raznovrsnim područjima bogatoga svog djelovanja u nejednakom raspoloženju i s nejednakih stajališta. I kraj mno-

¹ Predavanje držano 15. ožujka 1932. u zagrebačkoj radiostanici o 100. obljetnici Goetheove smrti.

gostrukosti svojih interesa i raznolike usmjerenosti svoga bića nije se, kako sam kaže, mogao zadovoljiti samim jednim načinom mišljenja. Pored toga se — zapravo nesklon spekulaciji — nije pojedinim mislima priklanjao zato, što bi odgovarale određenim općim načelima te se između sebe slagale, nego bi ih prigrio i prihvaćao kao ispravne, koliko su u ovome ili onom pravcu pogodovala njegovu biću, koliko su za nj, koliko su za razvitak njegove ličnosti bile plodonosne i koliko su ga promicale. Zbog toga se, sasvim prirodno, nije dalo izbjeći tome, da su mu u nazor o svijetu ovdje ondje ušle i protivne između sebe misli i tendencije, koje se u stvari ne daju izmiriti. Tako je unatoč svoj dalekoj dosežnosti njegova vidika, svoj prodornosti njegova umovanja i svoj neposrednosti i dubini doživljavanja, na kojemu se temelji, njegov nazor o svijetu uistinu bez posljednje svezahvatne duhovne sveze.

Ipak se taj nedostatak izravnavala rijetkom osobitošću samoga Goetheova bića, u kojemu su — ako i ne bez mnoge teške unutrašnje borbe — i najjače životne protivštine znale na posljetku doći u neku ravnotežu, i koje je upravo po tome svom svojstvu kao nijedno drugo bilo sposobno da do krajnjih dubina proćuti i u najvrednijim mu tendencijama proživi osebni tip kulture, koje je najvišu razvojnu mogućnost Goethe upravo reći savršeno utjelovio. To je, najkraćim riječima, renesansna kultura, kultura individualistička, dinamička odnosno aktivistička, svjetovno upravljena, koja u idejama univerzaliteta, totaliteta i humaniteta nalazi vršak svojih mogućnosti.

Podatnost i širina kulturnog osjećanja navodi Goethea, da prizna jednako pravo na opstanak različitim mislima i zamislima, u kojima se odražavaju moguće, a gdješto među sobom i suprotne tendencije kulture, što je Goethe svestrano izivljava, sve ako se te misli u okviru istoga nazora o svijetu i ne daju složiti. Otud pak i to, da u njegovu stvaranju nailazimo na mnoge žive klice raznovrsnih postavaka, koji kasnije u različitim filozofičkim strujama izbijaju na površinu. Dostajat će, ako se primjera radi napomenu samo Jamesov pragmatizam, Euckenov aktivizam, Bergsonov intuicionizam.

Ono posljednje žarište, oko kojega se okupljaju misli, što sačinjavaju Goetheov nazor o svijetu, nije — oštro uzevši — takvo neko obuhvatno načelo, koje bi se jednoznačno dalo teorijski formulirati, već naprotiv široko i slobodno Goetheovo osjećanje svijeta i njegovo životno čuvstvo, u kojemu valja tim njegovim mislima tražiti najdublje zajedničko dno. Životno pak čuvstvo, koje se je u Goethea što dalje sve jače razvijalo i produbljivalo, čuvstvo je, u kojemu se na posljetku usidrilo njegovo — stvaralačko — biće: duboko strahopočitanje ispred svega, što je živo. S ovim usrdnim poštovanjem ne pristupa

Goethe samo k onome, što je iznad nas ili i što je nama ravno, nego jednako i svemu onome, što je ispod nas. I tek iz tako širokog strahopočitanja izvire Goetheu i najviše strahopočitanje, poštovanje samoga sebe, mimo kojega se prema Goetheovu uvjerenju ne može čovjek uspeti do najvrednijeg izraza svoga bića.

Tko s tako obuhvatnim pijetetom doživljava sav svijet, što ga okružava, i sve događanje u njemu, tko se s jednakim poštovanjem obraća i velikome i malom, i znatnijemu i neznatnijem, bit će također sklon, da nekako zbliži, da — koliko je samo moguće — poveže jedno s drugim nalazeći jednako u svemu odraz vrijednosti i smisla. I malen će se život zemaljski gledati i ocjenjivati pod vidom velikog života svemira, pa će s pomenutim životnim čuvstvom u skladu stalno prevladavati i nagnuće, da se kako pri prosuđivanju samoga ljudskog života, tako i pri osvjetljivanju svega opstanka čovjeku bliska u svakoj prilici primijene mjerila, koja s bilo koje strane daleko nadilaze svagdašnjost ograničenu mnogim kojekakvim slučajnim trenutnim obzirima.

Uistinu bilježi već dvadesetgodišnji Goethe u svoj dnevnik: »Sve, što jest, pripada nužno k bistvu božjemu, jer bog je jedino, što opstoji«.

Tako Goethe gleda i prirodu u bogu i doživljava boga u prirodi. On ne može zamisliti boga, koji bi se sa svemirom s a m o izvana dodirivao. Bogu dolikuje štaviše, kako Goethe u pjesmi kaže, »da svijet iznutra pokreće, da prirodu u sebi, a sebe u prirodi gaji tako, da ništa, što u njemu živi, nije lišeno njegove snage ni njegova duha«.

No kako se god time i povezala priroda s bogom, ne daje nam Goethe dovoljnog razloga misliti, da on to dvoje poistovjetuje, kako to čini Spinoza. Goethe upravo i nema jedinstvena ni jednoznačna nazora o odnosu između prirode i boga te taj odnos u različitim prilikama različito i prikazuje. Sâm veli, da je kao prirodoslovac panteist, kao pjesnik politeist, a s obzirom na potrebe éudoređa monoteist, pa ni to nije skroz točno, jer ni u istaknutim odnosima nije u tome smjeru svagda dosljedan. Naročito zna da kao pjesnik stane gdjegdje i na stajalište sasma izrazita teizma, koji pretpostavlja jednoga boga različitog od prirode i neistovjetnog sa svijetom, ako Goethe dašto, umjeren, i ne dopušta nikad preoštru opreku između jedinoga ličnog boga i svijeta, iznad kojega živ i samosvijestan stoji. Koliko međutim prirodu i smatrao božanstvenom u svima njenim očitovanjima, bogom prodahnutom u svima njenim dijelovima, ne može se ipak nikako dosljedno prikazati čistim panteistom Spinozina kova. U stvari naime Goethe nigdje ne isključuje misao, da ima bog i izvan i iznad prirode.

Jednom je pače izriekom naziva božanskim o r g a n o m držeći, da se tim svojim organom bog o b j a v l j u j e, — što međutim bez sumnje ne znači, da se njime i iscrpljuje.

Koliko je god Goethe na svoj način duboko religiozan, te pače u religioznosti vidi izvor ljudske produktivnosti, a za nj znači to i osnov smislu života, ipak o bogu nema stalne i konačne predodžbe. Uvjeren štaviše, da je nemoguće prodrijeti u tajne, koje bi se krile iza pojavnoga svijeta, on i ne nastoji da u tome pravcu dođe do nekoga posljednjeg nepomičnog stajališta. Ne stara se o tome to više, što misli, da bi od toga bilo malo koristi za životnu praksu, a najmanje za određenje čudorednog namjerenja i djelovanja. Bog mu je neispitljiv, pa je Goetheu i važnije, da ga ljudi poštuju i veličaju, negoli da o njemu dokono umuju. Samo je čuvstvo strahopočitanja s te strane u njegovim očima po unutrašnje oblikovanje života mnogo značajnije od predmeta, na koji se proteže.

Određenje misli međutim o prirodi. I ona se dašto ne da skroz prozreti, jer sve ideje, koje se primjenjuju na području iskustva, »pristaju samo na određeni dio pojava«, pa je tako nitko pojedinač ne može svu shvatiti. To bi, kako Goethe misli, moglo samo čitavo čovječanstvo u cjelini; »samo svi ljudi« zajedno uzeti »spoznaju prirodu«, kao što »samo svi ljudi žive, što je čovječansko«, žive čitavim ljudskim životom, proživljuju sve njegove mogućnosti. Kako međutim sve čovječanstvo u tome vidu prema Goetheovim riječima »nikad nije na okupu«, nikad naime nije jedinstveni spoznajni subjekat, lako se priroda pred našim očima skriva tako, da su sva određenja, kojima joj se možemo prikučiti, samo približna. Ipak je Goethe nepokolebljiv u uvjerenju, da je priroda sva oduhovljena i sva živa, kao što je sva bogom prožeta. A »božanstvo je djelovno samo u živome, ne u mrtvome; ono je u onome, što biva i što se preobražava, a ne u onome, što je gotovo i što se ukočilo«.

Priroda djeluje tako bez prestanka se preobražavajući prema vječnim i nepromjenljivim zakonima. U tome je njenu djelovanju zamišlja Goethe sporom. On je uvjeren o postupnom preobražavanju zemlje u golemim vremenskim razmacima, a mnogolikost mu i bujna raznolikost biljnih i životinjskih oblika naznačuje stalno, u neizmjereno sitnim prijelazima ostvarivano pomicanje organskoga svijeta, koji je jednako podvrgnut vječitom gibanju i nesustalu preoblikovanju. Tu je hipotezu razvoja primijenio Goethe na sve živo biće, pa je tako u stvari preteča D a r w i n o v. Vjerujući pored toga, da su »sva savršena organska bića, između kojih vidimo ribe, amfibije, ptice i sisavce s čovjekom na čelu, oblikovana po jednoj praslici«, po jednom tipu, držao je ujedno, da između svih tih bića ima naj-

užeg srodstva, pa ona sva čine nerazrješivo jedinstvo, u okviru kojega je svako samo sebi svrha.

Sve je dakle organsko biće oblikovano prema neke vrste uzorku, koji Goetheu, kako se u svemu čini, lebdi pred očima kao nekakav lik između zorne predodžbe i nezorna pojma, kao pralik, koji obuhvaćajući svu mogućnost organske oblikotvornosti djeluje iz žive unutrašnjosti prirode. Taj se »pralik«, koji je inače uistinu mala zagonetka u Goetheovu nazoru o svijetu, ukazuje u neku ruku kao utjelovljena ili upravo plastički predočena zakonitost, kojom se određuju mogućnost i granice oblika u izgradnji organskoga svijeta. Kako Goethe shvaća prirodu kao cjelinu u određenom smislu svu d u š o m s n a b d j e v e n u i p o t o m e djelatnom, nije mu, čini se, bilo teško predmnivati, da priroda radi prema nekoj svojoj — koliko to određenje može da nekako približno pogodi Goetheovu intenciju i ako se takav u stvari opori izraz hoće dopustiti — univerzalnoj prapredodžbi s kategorijalnim dostojanstvom, po kojoj bi priroda ograđena djelovala i upravo reći stvaralački izivljavala ili, ako se možda bolje sviđa, izbacivala konkretne, osobite oblike, u koje zaodijeva svoje stvorenje.

Oštro uzevši ne da se ta Goetheova »prasluka« u bezuvjetno dosljednoj i skroz neprotivurječno objašnjujućoj jednoznačnosti do kraja smisliti, baš zato, što je očito Goethe — ako se obazremo na sve, što od njegovih izjava u tome pravcu ulazi u račun — izravno ne doživljava ni kao голу misao ni kao čisti zor, nego kao nešto, što se, premda i jednome i drugome blisko, ne da ipak ni pukim razumom (koji ima posla »s nastalim, ukrućenim, da se njime koristi«) ni samim zrenjem p r i m j e r e n o dohvatiti. U dnu se ovdje, kako se čini, krije štaviše neobičan, a ne bi možda bilo krivo reći: upravo faustovski potihvat, da se na neki način neposrednom intuicijom stane na korijen i onkraj svega zornoga i onkraj svega samo misaonog naslućene, u bitnosti m a g i č n o m smatrane prasile prirode.

Štoga međutim »praslukom« ili »pralikom« i bilo obilježeno, nalazi Goethe svakako upravo tu ono uporište, koje ga nagoni na uvjerenje, da je svako pojedino organsko biće u jednako odnosno u jednako vrijednom odnosu prema istome nekom zajedničkom oblikotvornom središtu, prema čemu je nadalje unutrašnja organizacija svakoga između njih o sebi jednako savršena. I po tome je pripadnom mu i za nj u njegovoj pojedinačnosti valjanome savršenstvu svako živo biće i osobita razmjerno zaokružena u sebi cjelina, koja je kao takva prirodni potpuno u volji, jer inače ne bi ni stvorila tu i takvu jedinku, koje se opstanak ispred same ove prirode sam po sebi opravdava. Značenje i vrijednost pojedinog bića ne zavisi od toga,

koliko jest ili koliko može da bude sredstvom za dalje i tuđe svrhe. Zato napose i »između ljudi nitko nema razloga, da se i prema najvećima smatra neznatnim«. Iako Goethe pored toga u neskladu s tim shvaćanjem zna da gdješto s preziranjem govori o gomili te da prosječno mnoštvo drukčije cijeni negoli rijetke ličnosti, razumljivo je ipak, da mu pomenuto naziranje naročito pogoduje. Ono je i opet u skladu s njegovim čuvstvom sveobuhvatnog pijeteta, koje se time u neku ruku opravdava, jer će upravo po istaknutoj samosvršnosti svako biće s pravom ići jednako poštovanje.

Ujedno izvodi Goethe s druge strane otud i konsekvencije s obzirom na metodu prirodnoznanstvenog istraživanja zabacujući u tome okviru svako teleološki utvrđivanje i određivanje. U prirodnim znanostima nema prema njegovu shvaćanju mjesta svršnim uzrocima. On je uvjeren, da je napredak prirodnih znanosti samo onda moguć, ako se odviknemo toga, da, kako kaže, u odnosima i vezama gledamo određenja i svrhe.

Kako Goethe smatra prirodu oduhovljenom, pretpostavlja raznovrsne i različito vrijedne posljednje prasastavine sviju bića, upravo izlazišta, »početne točke svih pojava u prirodi«, za koje misli, da ih treba nazvati dušama, jer u njima vidi izvor oduhovljenosti cjeline. Koliko ih smatra jednostavnima i najjednostavnijim bićima, zove ih — s Leibnizom — i monadama. I Goethe poznaje ljestvicu monada. Te se duševne jedinice razlikuju između sebe po moći, snazi, sposobnosti, a tako i po vrijednosti službe, koju vrše, pa i nijesu sve jednako žnatne. Jedne žive podređenim, druge nadređenim životom.

Te se monade sastavljaju dakako u složena bića, no sve su od prirode tako neuništive, da ne prestaju djelovati ni u času, kad se biće od njih sastavljeno raspadne. U tom slučaju ulaze one samo u nove veze. Ne događa se pak ni to bez svake zakonitosti, bez određenih smjernica. Jer »pri ovoj promjeni stoji«, kako Goethe u čudnoj upravo usporednosti s nekim motivima indijskog umovanja tvrdi, »sve do toga, kako je moćna intencija«, kako je jaka određena neka upravljenost, određeno nagnuće, »što u ovoj ili onoj monadi živi«. Duh, kojim odiše njeno djelovanje, vodi je sved nanovo na primjereno joj određište. I tako prema tome, do kojega li se je stupnja savršenosti uzvila, za što se je u ovome ili onome svom životnom stanju marom i radošću osposobila, »ide svaka monada onamo, kamo pripada: u vodu, u uzduh, u zemlju, u vatru, u zvijezde; skrovito teženje, koje je onamo vodi, nosi u sebi i tajnu njena budućeg određenja«.

Propast monade ili uništenje njene djelovnosti ne može Goethe ni zamisliti. I u vezi s tim vjeruje on u ličnu besmrtnost.

nost, naročito zato, što dušu zamišlja kao djelatnost. Koliko je pak ova djelatnost u sebi savršena, toliko je ona i nerazorna pojedinačna životna snaga organizma. U svakome takvom središtu životne sile vidi Goethe isječak vječnosti i nikakva povezanost s bilo kojim i bilo kakvim prolaznim tijelom ne može tu sigurnu vječnost ni za trenutak skratiti. Volja k djelatnosti ne može da vodi k tromosti, ne može da svrši u mrtvilu; ona ne može ići k cilju, koji bi nju samu nijekao. Zato je ona Goetheu i jamstvo besmrtnosti. »Jer ako«, veli on, »do svoje smrti postojano djelujem, onda je priroda obvezana da mi doznači drugi oblik opstanka, ako sadašnji me može više da podnosi moj duh«.

Značajno je međutim po Goethea, da ličnu, čovječju besmrtnost ne smatra općenitom činjenicom, kojoj ne bi moglo biti izuzetka, nečim, što bez obzira na bilo koje dalje okolnosti naprotiv mora da bude, nečim, što bi bilo upravo neizbježno. Besmrtnost mu naprotiv nije nipošto svačija neka stalna svojina, pa nijesu ni svi ljudi jednako i u istoj mjeri besmrtni.

Besmrtnost ne znači Goetheu neko nepromjenljivo i nepomično stanje, ne znači mu mirovanje, već neprekinut čin, nastavak djelovanja. Prema tome može ljudska besmrtnost biti samo u djelovanju, koje je upravo čovjeku primjereno. »Čovjek je ono, što čini«, tek u djelovanju mu se sažima njegova bivstvenost, pa tako i njegova besmrtnost može da bude samo u njegovim činima. Zato će samo onaj čovjek biti besmrtnan, koji je trudom života besmrtnost i zaslužio. Nju upravo treba izvojsiti. Postojanošću i vjernošću u sadašnjem stanju valja izgraditi i sačuvati ličnost, i koliko je to kome uspjelo, koliko je tko gajio živo nagnuće, da se osposobi za sve snažnije djelovanje, za sve savršenije čine, koliko je tko nastojao oko višeg oblika opstanka i iskreno težio za njim, toliko će biti i besmrtnan. Gdje bi pak naprotiv ta težnja za višom djelatnošću oslabila ili sasvim zamrla, ondje bi monada, u kojoj je usredotočena životna snaga pojedinca, zašla po njegovoj smrti u niže oblike opstanka, izgubila bi se u elementima, pa bi ličnost čovjekova bila i okrnjena i isto toliko lišena besmrtnosti.

Samo se onaj dostaje slobode i s njom života, koji čovjeku prilikuje, tko ih, kako Goethe izriječkom kaže, dan na dan sved iznovice osvaja. Samo onaj može da se spase za vječnost, tko se nesustalo trudi, tko u postojanoj težnji djeluje i stvara. Tako pak samo čin, samo djelatnost vodi i do smisla života, koji se ispunja stvaranjem ličnosti. Jer ako i jest život »najviše dobro, što ga dobismo od boga i prirode«, ipak nije od iskona ispunjen smislom, već mu ga čovjek mora dati.

Smisao života nije nešto gotovo, već nešto, što u trajnom plemenitom nastojanju treba stvoriti, nešto, što svatko za

sebe mora izvoštiti. Goetheu se to čini mogućim, jer pored svog uvjerenja, da »priroda djeluje prema vječnim, nužnim, tako božanskim zakonima, da ni samo božanstvo ne bi na njima ništa moglo promijeniti«, pored uvjerenja, da nema opstanka, koji bi se smio i mogao izgraditi izvan ili iznad nerazornih zakona, misli, da takva željezna vezanost pojedinaca i njihova zavisnost od općega svemirskog života ipak ne uništava svu njihovu zasebnost, ne sprečava njihov osebni razvitak, ne čini nemogućim održanje ličnosti. Pored neumoljive nužde dopušta Goethe i slobodu, ako i ne nastoji, da do kraja razjasni njihovo bistvo, da ozbiljno riješi pitanje njihova odnosa te da im možda nađe i odredi neki dublji zajednički osnov. Za oba dvoje nalazi mjesta u svemiru: jedno djeluje naprosto pokraj drugoga. »U carstvu prirode vlada«, kako između bilježaka »K prirodnoj znanosti« veli, »gibanje i čin, u carstvu slobode sklonost i htijenje«.

Pored svijeta krajnje određenosti poznaje dakle Goethe još i drugo carstvo, pa i na jednome mjestu »Nauke o bojama« ističe, da »htijenje pripada slobodi«. Na pitanje, »da li je naša sloboda volje varka«, odgovorio bi, da sve »stoji do toga, da se čovjek usudi«, da se odvaži! I slobode je dakle toliko, koliko je tko sebi uzme, koliko je upravo stvori; no svakako je više od puste opsjene. Tako Goethe vjeruje, da zakonitost svijeta ne isključuje samoodluke ni djelovanja iz lične slobode.

Kako bi se međutim čovjek mogao svojom slobodom i koristiti, traži Goethe ujedno i neograničenu mogućnost njegova samoodređenja. Zato izrijeком tvrdi, da »kako pri odgajanju djece, tako i pri upravljanju narodima nije ništa nespretnije ni barbarskije negoli zabrane«, negoli takvi zakoni i takve odredbe, što skućuju čovječju samostalnost. I draži mu je čovjek, koji bi na vlastitome putu zalutao, negoli mnogi između onih, koji tuđim putovima stižu na pravi cilj.

To je uvjerenje pojačano u Goethea još i time, što drži, da nema ničega, što bi već o sebi i u pozitivnom smislu bilo zlo. »Ono«, veli odlučno, »što zovemo zlim, samo je druga strana dobra«. U stvari je zlo samo nedostatak umni ili voljni, samo zabluda ili slabost. Hoćemo li dakle, da čovjek bude valjan, treba mu dati mogućnosti, da radeći pridiže i da samostalno djelujući jača svoje sposobnosti, treba mu otvoriti sve putove i ostaviti mu potpunu slobodu, da se iz jedinstva zdrave i dobre svoje jezgre svestrano razvije. Jer »dobar je čovjek u tamnome svom porivu svijestan pravome putu«.

Ne da se međutim ostvariti takav svijet, u kojemu bi svatko mogao samostalno tražiti osobiti smisao svoga života

te se slobodno izgrađivati kao zasebna ličnost budeći svoje snage do najdaljih mogućnosti, ako ljudi između sebe ne bi bili smošljivi. Zbog toga upoznaje i Goethe u smošljivosti najodličniju značajku čovječnosti te opominje čovjeka, da bude plemenit, dobronam i spreman da pomogne bližnjemu. Samo to ga »odlikuje ispred svih ostalih stvorova«; samo to ga može približiti bogu. I u vezi s tim duboko je uvjeren, da bez ljubavi, koja je izvor uvidavnosti i požrtvornosti, a točnije, — kako neporečno izlazi i prema izraženu njegovu shvaćanju trojakoga »strahopoćitanja«, i prema razgovoru, što ga je tek nekoliko dana pred svoju smrt imao s Eckermannom, — da bez kršćanske ljubavi nije čovjeku moguće nesmetano izvršiti svoju najvišu zadaću. A ta jest, da se kao ličnost stalno diže u sve više slojeve opstanka i da sveder tiho raste — kako to u tragediji »Faust« izriče pater seraphicus jedinistvenim stihovima:

Steigt hinan zu höherm Kreise,
Wachset immer unvermerkt,
Wie, nach ewig reiner Weise,
Gottes Gegenwart verstärkt.
Denn das ist der Geister Nahrung,
Die im freisten Äther waltet:
Ewigen Liebens Offenbarung,
Die zur Seligkeit entfaltet.

